

Araştırma Makalesi

Gönderim Tarihi: 26.04.2025

Kabul Tarihi: 18.06.2025

Yayın Tarihi: 30.06.2025

Yazıt Kültür Bilimleri Dergisi, 2025, 5(1): 94-126

Research Article

Received Date: 26.04.2025

Accepted Date: 18.06.2025

Published Date: 30.06.2025

DOI Number: 10.59902/yazit.1684387

19. YÜZYILA AİT TIP KİTABI: HÜCCETÜ'L-ETİBBÂ VE DİL ÖZELLİKLERİ*

Medical Book of the 19th Century: Hüccetü'l-Etibbâ and its Language Features

Saddam I. A. BZOUR*

ÖZ

Bu çalışma, 19. yüzyılda es-Seyyid Hâfız Mehmed Efendi tarafından Fransızcadan Osmanlı Türkçesine çevrilen “Hüccetü'l-Etibbâ” adlı tıp ve eczacılık kitabının incelemesinden ibarettir. Eserin günümüze ulaşan, tespit edilebilmiş iki yazma nüshası bulunmaktadır. Nüshaların biri Milli Kütüphane’de, diğeri ise eksiksiz ve daha eski olması nedeniyle çalışmada esas alınan Melik Suud Kütüphanesi Elyazmaları bölümünde yer almaktadır. Eser, tıp terimleri arasında yer alan hastalık adları, botanik, eczacılık ve insan fizyolojisi ile ilgili terimleri içerdiği için önem taşımaktadır. Dönemin tıp terminolojisini verecek olması ve buna ek olarak hastalıkların tedavisinde kullanılan çeşitli karışımlar ve macun adlarının mevcut olması bakımından eserin kelime kadrosu da değerli bir hâl almaktadır. Çalışmada metnin dil özellikleri ve söz varlığının ortaya konulması amaçlanmıştır. Yazım, ses bilgisi ve biçim (yapı) bilgisi özellikleri ele alınmıştır. Yazım özellikleri ve söz varlığı elden geldiğince ortaya konulmaya çalışılmış ayrıca farklılık gösteren yapılar ve sözcüklere de değinilmiştir. Ayrıca, dikkat çeken sözcük ve yapılar örneklerle desteklenmiş, dilsel çeşitlilik ayrıntılı şekilde ele alınmıştır.

Anahtar Sözcükler: Tıp, eczacılık, hastalıklar, bitki, tedavi, ilaç

ABSTRACT

This study is a review of the medical and pharmacy book titled “Hüccetü'l-Etibbâ” translated from French to Ottoman Turkish by es-Seyyid Hâfız Mehmed in the 19th century. Two manuscript copies of the work have been identified to date. One is housed in the National Library, while the other, more complete and older, serves as the primary source for this study and is located in the Manuscripts Section of the Malik Saud Library. The significance of the work lies in its inclusion of medical terminology, particularly disease names, as well as terms related to botany, pharmacology, and human physiology. Its lexical content is especially valuable due to its reflection on the medical terminology of the period and its inclusion of various mixtures and pastes used in treating illnesses. This study aims to reveal the linguistic features and vocabulary of the text. Orthographic, phonological, and morphological characteristics are examined, and attention is given to notable lexical and structural variations, which are supported by examples to illustrate linguistic diversity in detail.

Keywords: Medicine, pharmacy, diseases, herb, treatment

* Bu makale, yazarın Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı’nda Prof. Dr. Bilgehan Atsız Gökdağ danışmanlığında hazırladığı *Hüccetü'l-Etibbâ (Dil İncelemesi-Metin-Dizin)* başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

* Doktora Öğrencisi, Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Kırıkkale-Türkiye. E-posta: bzoursaddam@gmail.com. ORCID: 0000-0001-6360-3907.

Giriş

İnsanlık tarihi boyunca birçok bilim dalıyla ilgili eserler yazılmıştır. Bu bilim dalları arasında tıp ve eczacılık ile ilgili kitaplar önemli bir yere sahiptir. Tıp ile ilgili birçok telif kitap yazılmasının yanında başka dillerden tercüme edilen çok sayıda eser de bulunmaktadır. Bu eserler araştırmacılar tarafından ele alınmış ve bunlar üzerinde incelemeler yapılmıştır. Yazma eserler, doğal olarak yazıldıkları devrin dili, kültürü, yaşam tarzı hakkında bize bilgi verirler. Ancak özellikle bir meslek veya uzmanlık dalıyla ilgili olan eserler, o alanın terimlerini içermesi açısından ayrı bir değere sahiptir. Çünkü spesifik bir konuyla ilgili birçok terimin dilin o dönemindeki karşılıklarını/kullanımlarını görme imkânı sağlar. Bu nedenle el yazmaları terminoloji, bilhassa kültür tarihi ve dil bilgisi bakımından günümüzdeki araştırmalar için önemli veriler sunar.

Türkçe tıp kitaplarının büyük bir kısmı Anadolu’da yazılsa da Anadolu dışında yazılanlar da vardır. Bunların da büyük çoğunluğu *Osmanlı Tıbbî Bilimler Literatürü Tarihi* adlı 4 ciltlik eserde toplanmış ve tanıtılmıştır. Esere göre Türkçe tıp metinlerinin sayısı 4.560’tır (İhsanoğlu vd., 2008: 11).

Türlere ait ilk Türkçe tıp kitabının Uygurlar döneminde kaleme alındığı kabul edilmektedir. Çeviri olan bu tıp kitabını ilerleyen dönemlerde diğer Türkçe tıp kitapları izlemiştir (Bayat, 2016: 249). Uygurlardan kalma *Altun Yaruk* adlı eserde kimi hastalıklardan ve tedavi yöntemlerinden bahsedilmektedir. Örneğin, kitapta stres tedavisi için 32 çeşit güzel kokulu bitkiden ilaç elde edildiği anlatılmaktadır (Çetin, 2012: 199-200).

Kutadgu Bilig tıp kitabı olmamasına karşın, içinde cin, peri derdinin tedavisi, müazzime “büyücü”, otaçı “tabip” gibi sözcükler geçmektedir. Bu nedenle Türk tıbbi için önemli bir kaynak sayılmaktadır (Bayat, 2016: 237). Aynı durum *Divanü Lügati’t-Türk* için de geçerlidir. DLT, işlemek “hastalanmak”; ot, em, sem “ilaç”; otaçı, emçi “tabip”; kabartı “sivilce” vb. tıp ile ilgili sözcükler barındırdığından değerli bir kaynaktır (Üşenmez, 2008: 171).

Anadolu’da Türkçe yazılmış bilinen en eski tıp kitapları XIII. yüzyıla kadar çıkabilmektedir. Bunun nedeni ise Arapçanın bilim dili olduğu Selçuklu Devleti döneminde edebî ve dinî konulara daha fazla önem verilmesidir. Beylikler döneminde Türkçeye verilen önemin artmasıyla Türkçe eserler yazılmaya ve başka dillerden çeviriler yapılmaya başlanmıştır.

1330-1340 yılları arasında yazıldığı düşünülen ve çeviri ilk tıp kitabı sayılan *Tuhfe-i Mübârizî* adlı eser, İbni Sina’nın *Kanun Fi’t-Tıbb* adlı kitabının akrabadin bölümünün bir özetidir (Bayat, 2003: 242). *Müfredât-ı İbn-i Baytar*, İbn-i Baytar’ın *Kitâbü’l-Câmi Fi-Edviyetü’l-Müfred* adlı kitabının kısa bir özetinden ibarettir. 1389-1390 yılında yazılan ve yazılış tarihi kesin olarak bilinen ilk telif kitap ise İshak Bin Murad’ın *Edviye-i Müfred* adlı eseridir (Önler, 1981: 6-7). 1381 yılında Hacı Paşa

Şifâü'l-Eskâm ve Devâü'l-Âlâm adlı eserini Aydınoglu İsa Bey için *Müntehab-ı Şifâ* adıyla Türkçeye çevirmiştir (Bayat, 2003: 245).

XV. yüzyılda Hacı Paşa *Teshilü's-Şifâ* adlı Türkçe başka bir eserini kendi eseri *Müntehab-ı Şifâ*'dan özetleyerek yazmıştır (Uzel, 1999: 486). 1403-1410 yılları arasında Ahmedî'nin mesnevi tarzında yazdığı *Tervihü'l-Ervah* adlı eseri önemli başka bir Türkçe tıp kitabıdır (Bayat, 2003: 247).

XVI. yüzyılda önemli bir hekim ve cerrahbaşı olan, Yunan ve Süryani dillerini bilen *İbrahim Bin Abdullah Çintar* adlı Yunanca cerrahi kitabı Türkçeye çevirmiştir. Bu kitap çeviri olmanın yanı sıra Hacı Paşa, Sabuncuoğlu, Şirvânî ve Akşemseddîn'den ilaç terkiplerini de içermektedir. Bu yüzyılda Ahî Çelebi, en önemli eseri sayılan böbrek ve mesane taşlarını ve tedavilerini anlatan on bölümlük *Risâle-i Hasâtü'l-Kilye* adlı eserini yazmıştır (Bayat, 2016: 302).

XVII. yüzyılda, tam olarak 1624 yılında Emir Çelebi tarafından yazılan *Enmûzecü't-Tıbb* adlı eser, devrinin en önemli tıp kitaplarından biridir. Kitap anatomî, ilaç yapımı hakkında bilgiler vermektedir (Doğan, 2010: 167). Bu sırada Sakızlı İsa tarafından yazılan, ilaçların Arapça, Farsça ve Türkçe isimleri verilen *Devâü'l-Emrâz* adlı eseri bir tıp sözlüğü mahiyetinde olduğundan önemli bir yere sahiptir (Bayat, 2016: 306).

1701 yılında *Şaban Şifâî*, klasik İslam tıbbına dayanarak *Tedbirü'l-Mevlîd* adlı tıp kitabını yazmıştır. Bu kitap Osmanlı tıbbının doğum ve çocuk hastalıkları ile ilgili yazılmış ilk kitabı olduğundan önem taşır (Bayat, 2016: 310).

Osmanlı İmparatorluğu'nda matbaa 1727 yılında kurulmuştur ve ilk basılan eser sayısı 10 kadardır. Daha sonra 19. yüzyılda basılan eser sayısında artış olmuştur (Kâhya, 1989: 848). Türk tıbbının batıya açılma süreci, 17. yüzyılda başlamış ve 19. yüzyılda hız kazanmıştır. Bu dönemde, Türkçe tıp eğitiminin ve tıbbi terminolojinin gelişimi önemli bir aşama kaydetmiştir. Osmanlı tıbbı, ilk olarak Arapça tıp dilini Türkçeye uyarlamaya çalışmış, ancak 14-15. yüzyılda tıbbi kelimeler daha çok hastalıklar, organlar ve beden bölümleriyle sınırlı kalmıştır. Avrupa tıbbıyla etkileşim 17. yüzyılın ikinci yarısında başlamış, Batı'dan gelen tıbbi eserlerin tercüme edilmesi ve yeni tıp kitaplarının yazılması sürecinde terminoloji sorunu ortaya çıkmıştır. Türkçe tercümelerde aynı tıbbi kavramlar için farklı kelimeler kullanılması, bilimsel dilin oluşturulmasında bir eksiklik yaratmıştır. Bu eksikliği gidermek amacıyla, 19. yüzyılda *Lügat-ı Tıbbiye* adlı tıp sözlüğü hazırlanmıştır. Bu sözlük, özellikle Fransızca tıp terimlerinin Osmanlıca karşılıkları için, İslam tıbbının klasik eserlerinden ve bazı Batı kaynaklarından faydalanarak hazırlanmıştır. Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye, yeni terimler oluştururken Arapça ve Farsça kelimeleri tercih etmiş, bazı Batı kelimelerini ise olduğu gibi almıştır. Bu süreç, Türkçe tıp eğitiminin gelişmesine ve terminolojinin kurumsallaşmasına büyük katkı sağlamıştır. 17. yüzyılın ikinci yarısında başlayan bu süreç, 19. yüzyılda Sultan III. Selim ve Sultan II. Mahmud dönemlerinde atılan ciddi adımlarla hızlanarak devam

etmiştir. 19. yüzyılda, eskiden genellikle Arapça olarak yazılan tıp eserleri sade ve halk Türkçesiyle yazılmaya başlanmıştır. Bu sırada hekim Şanizâde Mehmet Ataullah (1771-1826) 1820 yılında *Mir'atü'l Ebdân fi Teşrih-i Azai'l İnsan* adlı tıp eserini yazmıştır (Şahin, 2009: 3'ten aktaran; Yıldız, 2016: 16). Zaman geçtikçe Türkçe tıp kitaplarının yazılmasına verilen önem artmıştır, hatta 19. yüzyılda 1491 tıp eseri yazıldığı bilgisi vardır (Arslan, 2014: 50). Sultan III. Selim döneminde yapılan tıp okulu girişimleri kısa ömürlü olsa da II. Mahmud döneminde daha köklü değişiklikler yapılmıştır. Sultan II. Mahmud, ordunun sağlık sorunları nedeniyle tıp eğitimi alanında reforma gitmiştir. Bu bağlamda, 1827'de Tıphane-i Âmiye açılmıştır. Okulun eğitim dili Fransızca olup hem tıp dersleri hem de yabancı dil eğitimi verilmiştir. Ancak eğitimde Türkçe kullanımının zamanla artırılması gerektiği vurgulanmıştır. Ayrıca, 19. yüzyılın ortalarına doğru, Cemaleddin Efendi'nin önderliğinde Türkçe tıp eğitimi için bir "Mümtaz sınıfı" açılmış, ancak bazı karşıt görüşler nedeniyle bu girişim son bulmuştur. Bundan sonraki yıllarda, Osmanlı'da tıp eğitiminin Türkçeye entegrasyonu için çeşitli adımlar atılmış, bu süreçte yerli ve yabancı öğretim üyeleri arasında dil ve eğitim metodu konularında farklı görüşler ortaya çıkmıştır. 1866'da Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye'nin kurulmasıyla birlikte tıp eğitimi konusunda daha fazla Türkçe kaynak oluşturulması hedeflenmiştir (Özaltay ve Kara, 1999: 1-10).

Bu çalışmada ele aldığımız eser tıp alanında yazılmış olup eserin ismi *Hüccetü'l-Etibba'*dır. Tıp yazmalarında kelime kadrosunun zengin olması tabiidir. Dolayısıyla üzerinde çalışma yapmakta olduğumuz *Hüccetü'l-Etibba'* adlı eserde de o dönemde bilinen hastalık adları, tedavilerde kullanılan bitkiler, çeşitli karışımlar, macunlar, insan fizyolojisiyle ilgili terimler yer aldığı için kelime kadrosunun zengin olduğu söylenebilir. Ayrıca o dönemin tıbbi terminolojisini verecek olması bakımından da önem taşır. Bu söz varlığının ortaya konması hem Türk dili tarihi ve hem de ilgili bilim dalları için önem arz edebilir. Özellikle tıp ve botanikle uğraşan araştırmacılara yarar sağlaması, beklenen bir sonuçtur.

Eserin çevirmeni Es-Seyyid Mehmed Hafız'ın incelenen eseri dışındaki bir diğer eseri ise 1872 tarihli iki ciltten oluşan *Kavanin-i Cerrahîn*'dir. Bu eser Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Matbaası tarafından basılmış tıp ve cerrahi konusundaki başka bir çeviridir. *Kavanin-i Cerrahîn*'de kuduz hayvan ısırmasıyla oluşan yaralardan bahsedilmektedir (Özgün, 2017: 297). Çeşitli kaynaklarda ve kütüphane kataloglarında Şanizade Ataullah Efendi'nin benzer isimdeki eseriyle Mehmed Hafız'ın tercümesinin karıştırıldığı görülmektedir. Hatta bazı kayıtlarda Mehmed Hafız, Şanizade'nin yazdığı kitabın çevirmeni olarak gösterilir. Hâlbuki Şanizade'nin eseri zaten Türkçe olup 1828 yılında basılmıştır. Eserin ismi de *Kavânîn-i Cerrâhîn* değil, *Kânûnü'l-Cerrâhîn*'dir (Hanoğlu, 2009).

Es-Seyyid Mehmed Hafız, fenn-i cerrahî ile ilgili Türkçe kitap olmadığı için Porzeri adlı Fransız cerrahın cerrahiye dair iki ciltlik eserini *Kavânîn-i Cerrâhîn* adıyla Türkçeye çevirmiştir. Eserin birinci cildinin 1852 yılında, ikinci cildinin ise

1854 yılında basılmasına izin verilmiştir. 1871 yılında Mekteb-i Fünun-ı Tıbbiye-i Şahane’de çevirmenlik ve doktorluk görevlerini yapan Miralay Hafız Mehmet Bey, Antoine Laurent Bayle adlı Fransız hekimin anatomi ile ilgili Fransızca eserini *Ta-limü’t-Teşrih* adıyla Türkçeye çevirmiştir. Eser 1871 yılında Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Matbaası’nda basılmıştır (BOA, 1872, les 1’den Aktaran; Çakmak, 2023: 1520). Hafız Mehmet, Batı dillerinde frengi ile ilgili yazılan eserleri inceleyerek *Mecmua-ı Da’ü’z-Zühreviye* adlı resimli bir eser de hazırlamıştır (Ünver, 1940: 938). 1883 yılında *Teşrih-i Nevahî* ve *Teşrih* adlı iki eserin de tercümesini yapmıştır (BOA, ŞD. 2466/9: 19).

Es-Seyyid Mehmed Hafız, *Hüccetü’l-Etibba* adlı eserin, Sultan Abdülmecid devrinde, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Nazırı İsmail Paşa’nın emriyle H. 1277 tarihinde, bazı Fransızca tıp kitaplarından Türkçeye yapılan çevirilerle oluşturulduğunu ifade etmektedir. Bu bilgiler eserin 170b ile 171a sayfalarında bulunmaktadır:

“mekteb-i tıbbiye-i şāhāne nāzırı devletlü ismā’îl (10) paşa hāzretleri bu bende-i ‘adīmü’l-bizā’iyye ahķer ü zelîl (11) ve ‘āciz ya’nî es’seyyid muḥammed ḥāfız emr ü irāde buyurduķlarında imtişālen (12) li-emrihi ba’zı kütüb-i tıbbiye-i franseviyyeden aķvāl-i maķbûle olanları (13) teftiş ü tafḥîş olunarak tercüme olunup mekteb-i mezbûrda (14) taḥşîl-i fûnûn-ı cerāḥiyye édüp tekmi’l-i kemāl eden ihvān (15) hûner-mendān efendiyan tedrisi olunmuş derslerdir ki beş (171a) (1) cüz’ ve bir zeyl üzere tertîb olunup hüccetü’l-eṭibbā tesmiye (2) olunarak bi-ḥamdihi te’ālā ve teḳaddüs-i ḳalilü’l-müddetde ḥüsn-i ḥitām buldı (9) fî senet 1277”.

Aktarılan bilgilerin günümüz Türkçesi ise şu şekildedir: “Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Nazırı Devletlü İsmail Paşa Hazretlerinin emriyle bazı Fransızca kitapları inceleyerek, cerahat fenni öğrencilerine ders olarak verilmek üzere tercüme edilmiş. Beş bölümden ve bir zeylden oluşup bi-hamdihi teala tamamlanıp adı Hüccetü’l-Etibba koyulmuştur. Yıl 1277”.

Hüccetü’l-Etibba adlı eserin yapılan araştırmalar sonucunda tespit edilen iki nüshası bulunmaktadır. Nüshalardan biri Ankara Millî Kütüphane A 726 numara, diğeri Suud Kütüphanesi Elyazmaları Kısmı’nda 7496 F 1576/1 numarada kayıtlıdır. Millî Kütüphane nüshası 110 varaktan oluşmakta, her varakta 17 satır yer almaktadır; Melik Suud Kütüphanesi nüshası, her sayfasında 15 satır bulunan 171 varaktan oluşmaktadır. Millî Kütüphane nüshası eksik olduğu için çalışmada Melik Suud Kütüphanesi nüshası esas alınmıştır.

Melik Suud Üniversitesi nüshasının Arapça tanıtımında şu bilgiler verilmektedir:

“Mektebeti Camiatü’l-Melik Suud “Kismü’l-Mahtutat”, er-Rakam: 7596 F 1576/1, el-Unvan: Hüccetü’l-Etibba (Türkçe), el-Müellif:?, Tarihü’n-Nesh: H. 1277, Adedü’l-Evrak: 171 v”. Türkçe çevirisi: “Kitabın adı Hüccetü’l-Etibba’dır, dili Türkçedir ve nüsha iyi durumda bulunmaktadır. Nesih hatla

H. 1277 yılında yazılmış olup, 171 varaktan oluşur. Nùshanın her sayfasında 15 satır bulunur. Eserin her sayfasının ölçüleri 22x16 olup, tıp ve eczacılık konuludur. Kùtùphane katalogunda 7496 F 1576/ 1 numarada bulunmaktadır.” (Hafız, 1277: 1-2).

Milli Kùtùphane nüshasının ilk sayfasında “kaynaklarda görùlemeyen orijinal eserdir” notu bulunmaktadır. Hùccetü’l-Etibba, kaynaklarda Es-Seyyid Mehmed Hafız’a ait eserler arasında görùlmemektedir. Eser ile ilgili “Hùccetü’l Etibba Adlı Tıp Eseri Üzerine” adlı bildiri, 12. Ulusal Türk Tıp Tarihi Kongresi’nde Neşre Erenoğlu tarafından sunulmuş olup bazı bilgiler verilmiştir. Bu çalışma haricinde araştırmaya rastlanmamıştır.

Hùccetü’l-Etibba adlı eserde hastalıklar ve tedavileri ile ilgili yüz beş başlık bulunmaktadır. Başlıklardan bazıları şöyledir: “gark olmuş kimesnenin müdarat-ı tıbbiyesi” (boğulmuş birinin tedavisini bilmek); “yangın müdarat-ı tıbbiyesi beyanındadır” (yanık tedavisi anlama hakkındadır); “İltihab” (iltihap); “iltihab-ı dimağ beyanındadır” (dimağ iltihabı hakkındadır); “iltihab-ı cildiye beyanındadır” (Cild iltihabı hakkındadır); “zātü’r-ri’e beyanındadır” (zatürre hakkındadır).

Öncelikle yazmanın çeviri yazılı metni oluşturulmuştur. Metin yazım, ses bilgisi ve biçim bilgisi açısından ele alınmıştır. İki nüsha yazım konusunda farklılıklar göstermektedir. “Yazım” bölümünde sık sık gerçekleşen yazım tutarsızlıkları ile ünlü ve ünsüzlerin yazımları üzerinde durulmuştur. Bunun dışında bitişik yazımlar verilmiştir. Ses bilgisi bölümünde ünlü uyumları, ötümlüleşme, ötümsüzleşme ve ses değişimleri gibi başlıklar altında incelemeler yapılmıştır. Biçim bilgisi bölümünde adlar, eylemler, eylem çatısı, birleşik eylemler, eylem çekimi vb. başlıklar yer almıştır.

Hùccetü’l-Etibba, Ali Haydar Bayat’ın tıp eserlerini yüzyıllara göre tasnif ettiği *Tıp Tarihi* ve Zuhul Özaydın’ın *Türk Tıp Tarihi Bibliyografyası* (tıp, eczacılık, diş hekimliği, veteriner hekimliği, hemşirelik, ebelik) (19-21. yy.) kitaplarında bulunmamaktadır. Ayrıca eserden Ekmeleddin İhsanoğlu, Ramazan Şeşen, M. Serdar Bekar, Gülcan Gündüz, Veysel Bulut’un hazırladığı kapsamlı ve Osmanlı dönemindeki tıp eserleri ve yazarlarını içeren *Osmanlı Tıbbi Bilimler Literatürü Tarihi* adlı dört ciltlik kitabında da bahsedilmemiştir. Bu nedenle ilgili kaynaklarda adı geçmeyen, keleme hazinesi geniş olan ve hastalık adlarının Türkçe, Arapça ve Fransızca dillerinde verildiği bu eserin çalışmamız vasıtasıyla gün yüzüne çıkarılması yararlı olacaktır.

Metnin dil özellikleri üzerinde yapılacak inceleme ile eserin yazıldığı dönemin diline ve gramerine biraz daha ışık tutulmuş olunacaktır. Yazma, yazıldığı dönem olan 19. yüzyılın ilk yarısındaki Osmanlı Türkçesi yazım özellikleriyle ilgili vereceği ipuçları açısından önem taşımaktadır. Yazmanın bazı kelimelerinde birtakım sözcüklerin harekelendiği görùlmektedir. Bu yüzden, özellikle fonetik

açısından metnin okunuşu ve dönemin yazımıyla ilgili önemli ipuçlarına da ulaşılacağı söylenebilir.

Eserin Dil ve İmla Özellikleri

Bu bölümde eserin dil özellikleri ana hatlarıyla verilmeye çalışılmıştır. Yazım, ses bilgisi ve yapı bilgisi bakımından önemli ve farklı görülen bazı şeylere değinilmiştir.

1. Ünlülerin Yazımı

1.1. “a” Ünlüsünün Yazımı

1.1.2. Ön Seste Medli Elif (İ) İle Yazım

Medli elif ön seste kullanılmaktadır ancak metinde medli elif yazımının tutarlı olmadığı açıktır. Aşağıda medli elif kullanılarak ve med kullanılmadan yazılan örneklere yer verilmiştir:

açılıp أجیلوب (2b/1), ağır آغر (3b/1), alınur ألنور (7a/4), ayakları أياقلری (31b/6),

Elif (İ) İle Yazım

ancak انچق (29b/7), ağzından اغزندن (2b/1), az از (32a/6), arkaya ارقیه (78aa/5).

1.1.3. İç Seste “a” Ünlüsünün Yazımı

Metinde “a” ünlüsünün iç seste kimi yerlerde elif “ı” ile, kimi yerlerde elif gösterilmeden, kimi yerlerde ise güzel he “o” kullanılarak yazıldığı görülmektedir. Bu nedenle tutarsızlık bulunduğu açıktır. Aşağıda verilen örneklerde bazen medli elif kullanıldığı bazen elifin hiç yazılmadığı görülmektedir.

Elif (İ) İle Yazım

şaşırup شاشیروب (1b/6), dolayı دولایى (2a/1), tölayı طولایى (2a/3) kamaşmak قماشمق (23a5).

İç seste (İ) harfinin aynı sözcüklerde bile bazen yazıldığı, bazen de yazılmadığı görülmektedir. Bununla ilgili aşağıdaki örnekler verilebilir:

(İ) harfinin yazıldığı

kaç قاج (12b/5)

bağlar باغلر (12a/9)

kulağ kulacق (112b/14)

Güzel He (o) İle Yazım

Metinde “a” ünlüsü bazı yerlerde güzel he (o) ile yazıldığı görülmektedir. Bu ünlünün aynı sözcüklerde farklı yazımları bulunmaktadır:

kuruyarak قورویارق (161a/15), kuruyarak قورویه رق (163a/13)

arkadan ارقدن (14b/15), arkada ارقه ده (26a/3)

aralık ارالق (68b/2), aralık ارلق (68b/2)

“a” ünlüsünün iç seste güzel he (o) harfiyle yazılması

(İ) harfinin yazılmadığı

kaç قج (25a/15)

bağlamak بغلمق (49b/7)

kulağları قولقلری (157b/15)

arkada ارقه ده (26a/3), qaraciğer قره جگر (31b/4), kara sevda قره سودا (127a/8).

Bazı sözcükler *a* ünlüsü gösterilmeden yazılmıştır. Örnekleri aşağıda verilmiştir:

yanmalık يانملق (68b/4), karanlık قرنلق (94a/1), hazırladığı حضرلديغى (9a/5).

1.1.4. Son Seste

Metinde “a” ünlüsünün son seste hem elif (ا) hem de güzel he (ه) ile yazıldığı görülmektedir. Her iki biçim ile ilgili örnekler aşağıdaki gibidir.

a Ünlüsünün Elif (ا) İle Yazımı

başa بكا (139a/9), daha دها (169b/2), şıva صيوا (121a/14), elma الما (87a/15)

a Ünlüsünün Güzel He (ه) İle Yazımı

şıra صره (22b/9), yara ياره (6a/4), taşra طشره (20a/15), arpa ارپه (83a/14).

Çok sık olmasa da bulunma eki yazımında ve bazı sözcüklerin sonunda bulunan *a* ünlüsü gösterilmeden yazılmıştır. Bununla ilgili örnekler aşağıda verilmiştir:

eyyāmda ايامد (11a/7), almakda المقد (15b/4), beyānındadır بياننددر (99a/7), bālāda بالادا (2a/14).

1. 2. “e” Ünlüsünün yazımı

1. 2. 1. Ön Seste

“e” Ünlüsünün ön seste elif (ا) ile yazıldığı görülmektedir. Bununla ilgili örnekler aşağıda verilmiştir:

Elif (ا) İle Yazım

evirüp اووروب (3a/15), etini اتنى (58b/13), eli الى (64a/10), en ان (5a/11).

1.2.2. İç Seste

e Ünlüsünün Güzel he (ه) İle Yazımı

şışerek رك شيشه (31b/6), sürececek سوره جك (5a/15), gelerek رك كله (8a/13).

Güzel he “ه” ile yazılan örnekler:

ditreyüp ديتريوب (3a/5), ter تر (3a/7), sürer سورر (3a/9), bek بك (3b/11).

Metinde dört kez geçen “istemek” eylemi, üç kez *e* ünlüsü gösterilmeden, bir kez güzel he (ه) ile yazılmıştır.

istemeyüp استه ميوب (114b/6).

e Ünlüsü Gösterilmeden Yazılan Sözcükler

istemez استمز (3a/10), (20a/9); istegi استكى (133a/15)

1.2.3. Son Seste

Güzel he (ه) ile yazılan “e” ünlüsü tek yerde ve sürekli geçmiştir. Tek yerde geçen ve çok yerde geçen bazı örnekler aşağıdaki gibi sıralanmıştır:

Tek Yerde

Sürekli

pekçe بکجه (78b/6)

eyüce ایوچه (3b/1)

güzelce کوزلجه (158b/15)

ince انجه (8b/7)

yüksekçe یوکسکجه (156a/12)

sirke سرکه (166b/2)

Özellikle bulunma durum eki yazımında “e” ünlüsünün bazı sözcüklerde gösterilmediği tespit edilmiştir. Bununla ilgili bazı örnekler aşağıda verilmiştir:

şüretde صورتد (13b/9), mi‘dede معدده (140b/1), ƙalbde قلب (105b/11).

“Üzere” sözcüğünde son hecedeki e ünlüsü gösterilmemiştir.

üzere اوزر (21b/9).

1. 3. “ı, i” Ünlülerinin Yazımı

Metinde “ı / i” ünlüleri ön seste hem “ı” hem de “i”, iç seste “ı”, son seste ise “ı” harfleriyle yazılmıştır.

1. 3. 1. Ön Seste

“ı”: iki ایکی (3a/3), için ایچون (2b/11), itboğan ایت بوغان (98b/9), iplik ایپلک (68a/6).

“i”: ince انجه (8b/7), iğne اکنه (6b/2), imdi امدی (12a/11), irinlenmek ارکنلنمک (14a/3), ıslık اصلیق (24a/12), ıslanmış اصلنمش (139a/1).

Ön seste ı, i ünlülerinin bazı sözcüklerde kimi zaman “ı” ile kimi zmaan ise sadece “i” ile yazıldığı tespit edilmiştir. Yazımında tutarsızlık bulunan sözcükler aşağıda verilmiştir:

“ı” ile yazılan

imdi امدی (12a/11)

ince انجه (8b/7)

irinlenmek ارکنلنمک (14a/3)

“i” ile yazılan

imdi ایمدی (10b/1)

ince اینجه (66a/4)

irinlenüp ایرینلنوب (30b/3)

1. 3. 2. İç Seste

Metinde “ı, i” ünlülerinin kimi yerde “ı” kullanılarak kimi yerde ise “i” kullanılmadan yazıldığı görülmektedir:

“ı” kullanılarak yazılanlar: dibine دینه (31a/2), ısrırgan اصیرغان (39a/15), bişirüp بیشروب (115/7), ılık ایلیق (116a/15).

(i) kullanılmadan yazılanlar:

degildir دکلدیر (31a/9), ikişer ایکشر (2b/15), kırıklık قرقلیق (31b/10), bir بر (1b/5).

Metinde kimi sözcükler hem (i) ile hem de “ı” olmadan yazılmıştır.

(i) ile yazılan sözcükler

kırıklık قرقلیق (31b/10)

dişleri دیشلری (24a/3)

şişkin شیشکین (28a/13)

(ı) olmadan yazılan sözcükler

kırıklık قرقلیق (20a/1)

dişlerini دیشلرینی (3a/5)

şişkinliği شیشکینلیگی (24b/5)

1. 3. 3. Son Seste

Metinde (ı, i) ünlülerinin Osmanlı Türkçesi kurallarına uygun olarak (ى) harfiyle yazıldığı görülmektedir. Bununla ilgili kimi örnekler aşağıdaki gibidir:

aşağı (4a/15), suyu صوی (5b/3), sıkıcı صیقى (5b/8), böcegi بوجى (8a/11).

1.4. o, ö Ünlülerinin Yazımı

Metinde “o, ö” ünlüleri Osmanlı Türkçesi yazımına uygun olarak “و”, kimi yerde “ۆ”, kimi yerde ise herhangi bir işaret kullanılmadan yazılmıştır.

1.4.1. Ön Seste

“o, ö” ünlülerinin söz başında “و” ile yazıldığı görülmektedir.

Elif-Vav (ا) İle Yazım

on اون (4a/2), orta اورطه (42b/1), ordularda اوردولرده (130b/14), oturdulup اوتوردیلوب (21a/8).

1.4.2. İç Seste

ö, o ünlüleri metinde iç seste *vav* (و) ile ve *vav* harfi gösterilmeden yazılmaktadır. Bununla ilgili bazı örnekler aşağıda verilmiştir:

Vav (و) İle Yazım

toz توز (41a/14), görünür کورینور (41a/14), söner سونر (41b/3), yokdur یوقدر (41b/6).

Vav (و) ünlüsü olmadan yazılan bazı örnekler:

şoğukdan صوغقندن (31a/10), dört درت (5a/15), kömürün کمورک (3a/11), tozma تزمک (128b/1).

1.4.3. Son Seste

Son seste “o, ö” ünlülerinin bulunmadığı görülmektedir.

1.5. u, ü Ünlülerinin Yazımı

Metinde “u, ü” ünlülerinin yazımı “o, ö” yazımı ile aynıdır.

1.5.1. Ön Seste

u, ü ünlüleri o, ö ünlülerinin yazımında olduğu gibi ön seste (ا) ünlüleriyle yazılmaktadır. Bununla ilgili örnekler aşağıda verilmiştir:

üzere اوزره (2a/5), üstini اوستی (3b/2), üç اوج (4a/6), uyuz اویوز (7b/4).

1.5.2. İç Seste

u, ü ünlüleri o, ö ünlülerinin yazımında olduğu gibi iç seste (و) ünlüsüyle yazılmaktadır. Bununla ilgili örnekler aşağıda verilmiştir:

kunıdır قوریدر (41a/10), kabukları قابوqlری (28a/12), tıtdığı طوتدیقى (33a/13).

İç seste (و) ünlüsü olmadan yazılan bazı sözcükler ile ilgili örnekler şöyledir:

küçük کوجک (28a/10), bükülüp بوکلوب (30a/3), köpüklü کوبکلی (87b/1).

Aynı sözcüğün kimi zaman vav kullanılarak kimi zaman ise kullanılmadan yazıldığı görülmüştür. İlgili örnekler aşağıda verilmiştir:

Vav (و) İle Yazılanlar

qurumı قورومی (24a/4)
toğurduqda طوغوردقده (141a/11)
uyluğına اويلوغنه (3b/1)

1.5.3. Son Seste

u, ü ünlüleri son seste vav (و) ünlüsüyle gösterilmiştir. Bununla ilgili örnekler aşağıda sıralanmıştır: verilmiştir:

eyü айу (5a/15), tolu طولو (5a/11), diyü دیу (10b/11), kapalı қалы (14b/4).

2. Ünsüzlerin Yazımı

2. 1. “p” Ünsüzünün Yazımı

“p” ünsüzünün ön seste ve iç seste metinde genel olarak “б” harfiyle yazılmasına rağmen az sayıda örnekte “п” harfiyle yazıldığı görülmektedir. Metinde “p” ünsüzünün yazımı şöyledir:

2. 1. 1. Ön Seste

Ön seste p (п) harfiyle başlayan sözcükler oldukça azdır. Bununla ilgili sadece bir örneğe rastlanmıştır:

p İle Yazılanlar: pek пек (3a/10).

b İle Yazılanlar: bek бек (148a/5).

2. 1. 2. İç Seste

Metinde p (п) harfiyle oldukça az kullanılmıştır. Bununla ilgili örnekler şu şekilde verilmiştir:

(п): yapraklardan пйрақлардн (6a/8), arpa арпа (27b/5).

(б): yabraklarından бйрақлардн (6a/6), arba арба (83a/14).

2. 1. 3. Son Seste

Metinde p ünsüzü son seste pe (п) ile değil, be (б) ile yazıldığı görülmektedir. şaşırub 1b/6, düşüb 1b/4.

2. 2. “ç” Ünsüzünün Yazımı

2. 2. 1. Ön Seste

Ç (ç) İle Yazım: çiçek чік (11a/14), çapalar чаплар (43a/11), çarpması чарбмсы (56a/7), çarık чарик (3b/4).

C (ç) İle Yazım: çok чок (32a/6), çayı чаы (70b/11), çabalar чабалар (158a/10).

2. 2. 2. İç Seste

Metinde iç seste ç (ç) harfiyle yazılan sözcüklerin sayısı oldukça azdır.

“ç”: çiçek чік (11a/14), güçlük күчлүк (50a/1).

2. 2. 3. Son Seste

Vav (و) Olmadan Yazılanlar

qurumı قورومی (26a/1)
toğurmuş طوغرمش (14a/3)
uyluqların اويلقلارن (154b/13)

Ç ünsüzünün son seste c (ج) harfi ile yazıldığı görülmektedir.

(ج): kolun iç tarafında قولن ايچ طرفنده (7b/9), üç اوج (46a/6), ardıç اردیچ (9b/8), aç karnına آچ قارنینه (9b/10), birkaç برقاچ 12b/5

2. 3. “s” Ünsüzünün Yazımı

Metinde s ünsüzünün kalın ünlülerin öncesi ve sonrasında yazılması durumunda *sad* (ص), ince ünlülerin öncesi ve sonrasında yazılması durumundaysa *sin* (س) harfleriyle yazıldığı görülmektedir, ancak buna uymayan sözcükler de bulunmaktadır. Bu konuyla ilgili örnekler aşağıda verilmiştir.

2. 3. 1. Ön Seste

Yukarıda belirtildiği gibi ön seste s ünsüzü hem *sad* (ص) hem de *sin* (س) harfleriyle yazılmıştır.

Kalın ünlülü olup *sad* (ص) ile yazılan bazı sözcükler:

sonra صكره (2b/12), şolından صولندن (2b/6), şağ صاغ (2b/6), şu صو (4a/14).

İnce ünlülü olup *sin* (س) ile yazılan bazı sözcükler:

sekiz سكر (2a/11), sürüp سروب (9b/13), süd سود (57a/8), serd سرد (3a/1).

Kalın ünlülü olup *sin* (س) ile yazılan bazı sözcükler:

sızaraç سزرق (47b/1), sıtma سئمه (13b/2).

2. 3. 2. İç Seste

Kalın ünlülü olup *sad* (ص) ile yazılan bazı sözcükler:

ışınmağa اصنمغه (5b/2), kışılır قیصلور (26a/12), uşlu اوصلو (26a/8).

İnce ünlülü olup *sin* (س) ile yazılan sözcükler:

pislikden بیسلکن (7b/8), seksen سکسان (83a/5), yüksek یوکسک (1b/4).

Kalın ünlülü olup (س) ile yazılan sözcükler:

şarımsak صارمساق (90b/10), toksan طقسان (113b/1), aqsıraraq اقسرارق (164a/1).

2. 3. 3. Son Seste

Metinde son seste s ünsüzünün *sad* (ص) ile yazılmadığı, bir sözcükte *sin* (س) ile yazıldığı tespit edilmiştir:

ses سس (73a/10).

2. 4. Te “t” Ünsüzünün Yazımı

Metinde “t” ünsüzü, kalınlık ve incelik durumuna göre hem “ت” hem de “ط” ile yazılmıştır. “t” ünsüzünden önce ya da sonra ince bir ünlü geldiğinde “ت” ünsüzüyle, “t” ünsüzü kalın bir ünlüden önce ya da sonra geldiğinde “ط” ünsüzüyle yazılmıştır. Ancak bazı sözcüklerde kalın ünlüden önce ve sonra “ت” ünsüzünün geldiği de söylenebilir.

2. 4. 1. Ön Seste

Kalın ünlülü olup tı (ط) ile yazılan bazı sözcükler:

toğsarı طوقسان (113b/1), tolayı طولایى (2a/3), toymuş طورمش (2b/7), toğrı طوغرى (2b/9).

İnce ünlülü olup te (ت) ile yazılan sözcükler:

tütsi توتسى (2b/13), temizlemelidir تمزلمه ليدير (2b/11), tüyleri تويلرى (11b/6).

Kalın ünlülü olup te (ت) ile yazılan bazı sözcükler:

taṭlu تاطلو (28a/4), tıḳ taḳ تىق تاق (112a/15), tozmaḳ تزمك (128b/1), toz توز (41a/14).

Metinde kimi sözcüklerde tutarsızlık olduğu görülmektedir. Aynı sözcük hem te (ت) hem de tı (ط) ile yazılmıştır:

Tı (ط) İle Yazılan

ṭatlu تاطلو (45b/13)

ṭozı طوزى (77a/12)

Te (ت) İle Yazılan

taṭlu تاطلو (28a/4)

toz توز (41a/14).

Günümüzde *d* ünsüzü ile yazılan kimi sözcüklerin metinde hem *tı* (ط) hem de *dal* (د) ile yazıldığı tespit edilmiştir:

Tı (ط) İle Yazılan

ṭolayı طولایى (2a/3)

Dal (د) İle Yazılan

dolayı دولایى (2a/1)

Günümüzde *t* ünsüzü ile yazılan kimi sözcüklerin metinde hem *te* (ت) hem de *dal* (د) ile yazıldığı tespit edilmiştir:

Te (ت) İle Yazılan

tepesi تبه سى (47a/10)

Dal (د) İle Yazılan

depeleri دبه لرى (160b/14-15)

ter تر (20b/11) derleme gibi bir buhrân ile şifā-yāb olduğu درلمه (140b/12)¹

2. 4. 2. İç Seste

Kalın ünlülü olup tı (ط) ile yazılan bazı sözcükler:

aṭa اطه (39a/8), oṭa اوطه (58b/1), taṭlu تاطلو (28a/4), yumurṭa يمرط (22a/5).

İnce ünlülü olup tı (ت) ile yazılan bazı sözcükler:

götürilüp گتوريلوب (2b/6), gitdikçe گتدکجه (8a/1), titremege تترمهگه (11b/6).

Kalın ünlülü olup tı (ت) ile yazılan bazı sözcüklerde:

yatırmalıdır ياترمليدير (2b/7), ḳoḳlatmaḳ قوقلاتمق (3a/1), batırub باتيروب (5b/4).

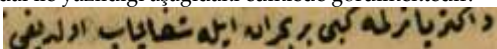
2. 4. 3. Son Seste

Kalın ünlülü olup te (ت) ile yazılan bazı sözcükler:

ḳat قات (5b/4), at آت (45b/15), otı اوتى (45a/7), alt الت (6a/1).

İnce ünlülü olup te (ت) ile yazılan bazı sözcükler:

¹ Bu örnek cümlelerin anlamına ve Milli Kütüphane nüshasına dayanarak yazılmıştır. MK nüshasında *dal* ile yazıldığı aşağıdaki cümlede görülmektedir.

dört درت (5a/15), et ات (115b/7), üst اوست (91b/3).

Günümüzde *d* ünsüzü ile yazılan kimi sözcüklerin metinde *tı* (ط) ile yazıldığı tespit edilmiştir:

2. 4. 4. Ön Seste

tışarı طشر (166b/9), tondurma طوكدرمه (78b/10), tırlaşması طارلشمسى (75b/7)ظ

2. 4. 5. İç Seste

aşa çayı اطه جایی (39a/8), ota sıcak صیجاق (58b/1).

Günümüzde *t* ünsüzü ile yazılan kimi sözcüklerin metinde ön ve iç seste *dal* (د) ile yazıldığı tespit edilmiştir:

bulandı بولاندى (25a/8), derleme درلمه (140b/12).

2. 5. Nazal n (ن) Ünsüzünün Yazımı

Metinde nazal n (ن) düzenli olarak (ك) şeklinde yazılmaktadır.

2. 5. 1. İç Seste

denize دكه (1b/4), yalnız يالكز (150a/7), çeşne چكه (43b/10).

2. 5. 2. Son Seste

İlgi durumu ekinde *-(n)In* metinde genel olarak (ك) yazılmıştır; ancak bazı durumlarda tutarsızlık bulunduğu tespit edilmiştir. Kimi sözcüklerde ilgi durumu eki hem *kef* (ك) hem de *nun* (ن) ile yazılmıştır:

Nun (ن) İle Yazılanlar

kabarcıkların m̄a-beyninde قبارجقارین ما بیننده (161a/7), hacāmatların daḥi im-tilāyı حجامتارین دخی امتلاى (139a/6), şefāfların şararmasından صاررمسندن شفافلارین شارارماسیندن (148b/10).

Kef (ك) İle Yazılanlar

kabarcıkların şuyını قبارجقارک صوینى (6a/5), uylukların üst ve iç taraflarında يانقارک علاجى 'ilacı (6a/10), yanıkların اولیقارک اوست و ایچ طرفلرنده (154b/13).

3. Bitişik Yazım

Metinde genellikle *-dIKdAn* ekinde sonra gelen *sonra* sözcüğü bitişik yazılmıştır. Bazı yerlerde "için" anlamındaki *çün*'ün önceki sözcükle birleştiği ve bunların dışında da bazı yapıların da bitişik yazıldığı görülmektedir:

geçdikden sonra كجكدنصكره (37b/1), ol derece اولدرجه (57a/12), (67a/3), zuhūrın-dan nāṣi ظهورندنناشی (84b/1), az müddetde ازمدتده (165b/2), neşf olunmasıçün نشف اولنمسیچون 101b/10.

3.1. İmla Hataları

Metinde Arapça, Farsça ve Türkçe sözcüklerin yazımında noktalama işaretlerine dikkat edilmediği ve bu nedenle kimi sözcüklerin anlaşılacak hâle geldiği görülmektedir. Bu gerekçeyle metindeki nokta eksikliklerinin düzeltilmesi yoluna

gidilmiştir. Bunun dışında kimi sözcüklerde asli yazımdaki harf dışında bir harf kullanılmasından dolayı anlaşılmayan sözcükler ortaya çıkmıştır. Bu sorun cümle- nin anlamına bakılarak ve ikinci nüshadan yararlanılarak çözülmüştür.

ihtimālî احتمالی (6b/10) – ihtimālî احتمالی (37a/15).

evride اوریده (12a/7) – evride اورده (108b/9).

şoğuk صوق (75b/1) – şoğuk صوق (5a/11).

şiddedlî شدتلو (17a/7) – şiddetlî شدتلو (22b/15).

4. Ses Bilgisi

4. 1. Ötümlüleşme

4. 1. 1. Sözcük Başında Ötümlüleşme

t- Sesinin Korunduğu Sözcükler

Metinde “t-” sesi bazı sözcüklerde Eski Türkçe döneminde olduğu gibi korun- muştur. Bu durum, “t / t̃” sesinin “d” sesine dönüşmeme durumudur ve daha çok “t̃” harfiyle başlayan sözcüklerde görülmektedir. Birçok sözcükte tutarsızlık bu- lunmakta olup metinde kimi sözcüklerin sürekli t- ile yazıldığı ve t- sesinin korun- duğuna rastlanmaktadır. Buna dair örnekler aşağıdaki gibidir:

tağalanur طالغنور (110a/4), toğrı طوغرى (2b/9), tamar طمر (168b/8), tışaru طیشرو (6a/2), tonuk طونوق (14a/8), tolmuş طولمش (4a/14).

Sözcük başında kimi sözcüklerin hem t- hem de d- ünsüzleriyle yazıldıkları görülmektedir. Buna dair örnekler aşağıda sıralanmıştır:

t-

tar طار (25a/1)

turur طورر (108a/5)

tolay طولایى (2a/3)

d-

dar دار (12b/12)

durdurmak دردمق (141b14)

dolay دولایى (2a/1)

Sözcük İçinde Ötümlüleşme

ç, k, p, t ötümsüz ünsüzleriyle biten bir sözcüğe ünlü ile başlayan bir ek geti- rilmesi durumunda sözcüğün sonundaki ötümsüz ünsüz, ötümlü ünsüze dönüşür. Metinde bu konuyla ilgili örnekler şöyledir:

-k- > -g-:

İnce ünlülü sözcüklerdeki k sesi, ünlü ile başlayan bir ek alınması durumunda ötümlüleşir. Metinde buna dair örnekler aşağıdaki gibidir:

kemiğin کمیک (3b/2), ilige ایلکه (9a/2), gördüğünden کوردیکندن (9a/4).

-k- > -ğ-:

kulağından قولاغندن (1b/7), barmağını برمغنى (2b/8), almadığı المه دیغى (1b/11).

+la vasıta ekini almış -mak eylemden ad yapma eki(nin) kimi sözcüklerde ötümlüleştiği görülmektedir.

şokmağıla صوقمغله (5a/13), olunmağıla اولنمغله (19b/1), almağıla المغه (45a/15).

-t- > -d-:

-t- > -d- ötümlüleşmesi, günümüz Türkçesinde olduğu gibi iç seste *t* ünsüzü ile biten eylemlerin ünlü ile başlayan bir ek alması durumunda gerçekleşmektedir. Ayrıca kimi eklerde de ötümlüleşme görülmektedir.

gözedüp كوزه دوب (110a/4), şıkındı صقندی (119b/15), bulandı بولاندی (132b/1)

Son Seste Ötümlüleşme

-k- > -ğ- durumu dışında aşağıda verilen sözcüklerin son seslerinin *c* ve *d* ötümlü ünsüzleriyle yazılmasının sebebi uzun ünlülü olmasındandır. Önler (2012: 3), bu durumla ilgili eski metinlerde ağac ve süd sözcüklerinin son seslerinin *c* ve *d* olmasını uzun ünlü taşımalarına bağlamaktadır.

-t > -d: süd سود (57a/9).

-ç > -c: nār ağacı نار اغاجی (137a/14).

4. 2. Ötümsüzleşme

Ötümlülüğün Korunması (Ötümsüzleşme Kuralının İşlemediği Durumlar):

Ötümsüzleşme Kuralı Dışında Kalan Ekler: Ötümlü “*d*” ünsüzüyle başlayan bazı ekler ötümsüz ünsüzden sonra gelmeleri durumunda ötümlülüklerini korumuşlardır:

+dA (Bulunma Durumu Eki): teneffüsde (164b/1), bögrekde (150a/7), işde (109b/14).

+dAn (Ayrılma Durumu Eki): ağıtdıkdan (6a/5), yıkdıkdan sonra (7a/1), el-yāfdan (13a/3).

-dXk (Geçmiş Zaman Ortacı): ta ‘bır itdikleri (27b/5), kesdikden sonra (53b/4).

-dXkdA (Ulaç Eki): şokdukdā (6b/1), kızartdıkdā (76b/11).

-dXkCA (Ulaç Eki): gitdikçe (43a/4), kay itdikçe (117b/6), düşdükçe (52a/15).

+dUr (üçüncü tekil kişi bildirme eki): şokmağdır (5a/12), kapanmışdır (54b/1).

-dUr- (Eylemden Eylem Yapım Eki): karışdırmalıdır (2b/9), kōklatdırılama-dığı (3a/2).

Eylemden Ad Yapma Eki -dX: şıkındı (9b/4), bulandı (25a/8).

4.2.1. Ön Seste Ötümsüzleşme

Ön seste ötümlülüğün korunması: Metin çok eski olmadığı, 19. yüzyılda yazıldığı ve günümüz Türkçesine yakın olduğu (için) ayrıca “*p*” harfiyle başlayan sözcükler genel olarak “*b*” ünsüzü ile yazıldığı için ön seste ötümlülüğün korunduğunu söylemek mümkündür. Bununla ilgili örnek aşağıdaki gibidir:

pek بك (3a/10).

4.3. Ses Değişmeleri

4.3.1. Sızıcılışma

k Ünsüzü

-k- > -h-

-k- > -h- değişimi az olsa da metinde kimi yerlerde görülmektedir:

uyhūsızlık اويخوسيزليق (12a/5), yohsa يوخسه (46a/15), ahşam اخشام (9b/13).

4.3.2. Ünlü Düşmesi

4.3.2.1. İç Seste

Günümüz Türkçesinde olduğu gibi metinde kimi sözcüklerde ünlü düşmesi bulunduğu görülmektedir:

alnına الننه (28b/11), boynun بوينون (52a/8), ağzına اغزينه (2b/8), burnına بورننه (23a/6).

Bazı eklerde Türkiye Türkçesinde olduğu gibi ünlü düşmesi bulunmaktadır. Bununla ilgili örnekler aşağıda verilmiştir:

Şart kipi:

alınursa النورسه (78b/12), az miqdârda virülse kay getirürر كئورر ويرلسه قي (17a/11).

Geniş Zamanın Hikâyesi: Metinde bu çekimin genel olarak *i-* yardımcı ek eylemiyle kurulduğu görülmekte olup bu birleşik çekimin kullanımı çok azdır.

ta'bir iderlerdi تعبیر ايدرلردي (19a/6), cüz'ini olurdu جزئى اولوردى (74b/3).

4.3.3. Ünsüz Düşmesi

Metinde Türkçe sözcüklerde ünsüz düşmesine az rastlanmıştır ancak özellikle Latince asıllı sözcüklerde bu ses olayının sık sık gerçekleştiği görülmektedir.

Metinde “ol” zahirinin hem eski biçimi hem de ünsüz düşmesine maruz kalmış ve günümüz Türkçesindeki “o” şekli kullanılmıştır. Bu zamir metinde yetmiş üç kez “ol”, sekiz kez ise “o” olarak geçmiştir.

O: o zamān او زمان (111b/3).

Ol: ol zamān اول زمان (21a/2).

Latince asıllı sözcükler:

Aşağıdaki sözcüklerde “h” ünsüzünün düşmesi olayı bulunmaktadır:

idatik ايداتك “hidatik” (85a/10), ipertrofi ايبيرتروفى “hipertrofi” (104a/8-9), emoraji “hemoraji” اموراژى (118b/6).

4.3.4. Ünlü Türemesi

Metinde ünlü türemesi genellikle Latince kökenli kimi sözcüklerde bulunmaktadır. Aşağıdaki sözcüklerde “i” ünlüsünün türemesi olayı vardır:

iskerlet “scarlet” اسكرلت (165b/4), isporadik “sporadik” ايسبوراديك (167b/10).

4.3.5. Ünsüz Türemesi

Metinde ünlü türemesi yalnızca koruyucu ünsüzü ile karşımıza çıkmaktadır.

Üçüncü tekil kişi iyelik ekinden sonra bir ek geldiğinde, iyelik ekiyle diğer ek arasında adıl n’si sesi türetilir.

Koruyucu ünsüz örnekleri: büyüyen çocuklarda (121b/3), aşlā sıtma görünmeyen bir beldede (40a/5), muḳavvī ‘ilâclar almasıyla (126a/3).

Adıl n’si örnekleri: deliklerine (2b/15), başının kemiklerinden (1b/5).

4.3.6. Hece Kaynaşması

Hece kaynaşması, ünlü ile biten bir sözcükten sonra ünlü ile başlayan bir sözcük veya ek geldiği zaman ünlülerden birinin düşerek iki kelimenin birleşmesi olayıdır (Timurtaş, 2010: 340). Bu durum Türkçenin sözcük yapısına uygun olmadığı için iki ünlü birleşip tek ses olarak okunur:

şol (10b/11) < şu + ol

şimdi (126b/13) < şu + imdi

böyle (2b/1) < bu + eyle

şöyle (12a/7) < şu + eyle

öyle (3b/10) < o + eyle (Timurtaş, 2010: 340).

5. Yapı Bilgisi

5. 1. Adlar / Ad Çekimi

5. 1. 1. Ad Durum Ekleri

5. 1. 1. 1. Yönelme Durumu Eki

Bu ek metinde Türkiye Türkçesinde olduğu gibi kullanılmaktadır. Adın ünlü ile bitmesi durumunda +(y)A biçiminde, 3. tekil iyelik eki alması durumunda ise adıl n’si ile kullanılır. Bununla ilgili örnekler aşağıdaki gibidir:

+(y)A: güne (93a/14), buğdaya (98b/14), şuya şoḳmak (109b/11).

Adıl n’si: uyluḡına (3b/1), ağzına (2b/8), alnına (28b/11),

5. 1. 1. 2. Belirtme Durumu

Metinde belirtme durumu ekinin +(y)I, +n ve iyelik + adıl n’si + I olmak üzere üç farklı biçimi bulunmaktadır. +(y)I ve iyelik + adıl n’si + I biçimleri günümüz Türkçesinde olduğu gibi kullanılmaktadır.

+(y)I

şuyı boşaltmak (4b/1), kimesneyi bilmeyüp (57a/7).

+n

şacların birbirine sürerek (65b/9), cildin oḡuşdurmak (71b/8), kendüsin bilmeyerek (23b/15-24a/1), neticesini görmüşlerdir (110a/12).

iyelik + adıl n'si + I

parmağını şokup (2b/8), birini sakaçlayarak (3b/15), şuyını akitdikdan sonra (6a/5).

5. 1. 1. 3. Bulunma Durumu Eki

Metinde bulunma durumu eki sadece +dA biçiminde olup, ötümsüz biçimi bulunmamaktadır. Metinde bulunma ekinin *dal-güzel he* ve yalnızca *dal* “ده، د” olmak üzere iki farklı biçimde yazıldığı tespit edilmiştir.

Dal-güzel he: teneffüde تنفسده (164b/1), bögrekde بوکرکه (150a/7), işde اشده (109b/14).

Dal: şüretde صورت (13b/9), mi‘dede معدده (140b/1), qalbde قلب (105b/11).

5. 1. 1. 4. Ayrılma Durumu Eki

Metinde ayrılma durumu eki sadece +dAn biçiminde olup, ötümsüz biçimi bulunmamaktadır.

yıkadıkdan sonra (7a/1), elyāfdan (13a/3), haṭṭdan (12b/9), müshilātdan (28a/1).

5. 1. 1. 5. İlgi Durumu Eki

Metinde ilgi durumu ekinin Türkiye Türkçesinden farklı olarak genellikle nazal *n* ile yazıldığı ancak kimi yerlerde *n* ünsüzünün de kullanıldığı görülmektedir. Türkiye Türkçesindeki gibi ünlü ile biten sözcüklerde -(n)Xn, ünsüz ile biten sözcüklerde ise -Xn kullanılmıştır.

Nazal n ile yazılan kimi örnekler:

başının kemiklerinden (1b/5), kemiğinin üstini (3b/2), boynunun iki yanlarına (63a/1).

n ile yazılan kimi örnekler:

ķabarcıķların mā-beyninde (161a/7), boynun tūlına ṭoĝrı (52a/8), ḥacāmatların daḥi imtilā-yı evrāmı artırdıĝından (139a/6-7).

5. 2. İyelik Ekleri

I. Tekil Kişi İyelik Eki

mübtelā oldıĝım (124b/14), nisyānımdan (171a/5), virdiĝimden (90a/10).

II. Tekil Kişi İyelik Eki

Metinde II. Tekil kişi iyelik ekine rastlanmamıştır.

III. Tekil Kişi İyelik Eki

3. tekil kişi iyelik ekinin sürekli düz yazıldığı görülmektedir.

burnı (28b/13), elbisesi (2b/4), aĝrısı (5a/3), geldiĝi (3b/5), vaķti geldikde (18b/3).

I. Çoĝul Kişi İyelik Eki

bizim kullandığımız (5b/11), lisânımızda (18b/4), vücüdümüzün (122b/15).

II. Çoğul Kişi İyelik Eki

Metinde II. Tekil kişi iyelik ekine rastlanmamıştır.

III. Çoğul Kişi İyelik Eki

çıkarıldıkları vaqt (4a/14), ağırları (15a/8), deliklerine (2b/15), pençeleri (8b/11).

5.3. İyelik Eki Yığılması

İyelik eki yığılması iki iyelik ekinin arka arkaya gelmesi durumudur. Metinde çok sık olmasa da iyelik eki yığılması bulunmaktadır:

maṭbūḥısı (33b/11), birisi (6a/8).

5.4. Edatlar²

Metinde edatlar, Türkiye Türkçesinde olduğu gibidir.

gibi (90b/4), için (2b/11), ile (3a/14), göre (6b/13), degin (12b/9), kadar (21b/1), berü (89b/11), içinde (107b/12), +dan sonra (120b/6), diyü (124b/13), üzere (125a/5), doğru (131a/2), yukarı (5b/2), aşağı (23b/3), içerü (69b/3).

5. 4. 1. Edatların İstemleri

5. 4. 1. 1. Kim/kimin Hâli İsteyen Edatlar: Miktar ve nitelik karşılaştırmaları yaparlar.

ışık sesi gibi (73a/10), teskin etmek için (101b/7), bir şey yoktur diyü (128b/5).

5. 4. 1. 2. Kime Hâli İsteyen Edatlar: Karşılaştırmalar yaparlar ve yer yön, sınır ilişkileri kurarlar.

icâbına göre (34b/1), ayasına doğru (57b/14), on beş güne degin (73a/1).

5. 4. 1. 3. Kimden Hâli İsteyen Edatlar: Zaman ve yer yön ilişkileri kurarlar ve sebep, sonuç, ayrılık göstermeye yararlar.

andan sonra (84bb/15), öksürükten berü (89b/11), yukarı (5b/2), başından aşağı (4a/15).

5. 5. Eylemler

5. 5. 1. Yapı Bakımından Eylemler

5. 5. 1. 1. Yalın Eylemler

çekmek (16b/12), delmek (145b/3), açmak (145b/8).

5. 5. 1. 2. Türemiş Eylemler (Çatılar)

Metinde bulunan çatı ekleri, Türkiye Türkçesinde olduğu gibidir. İncelemede hiçbir farka rastlanmamıştır. Edilgen, dönüşlü, ettirgen, oldurgan ve işteş çatıları bulunmaktadır.

² Banguoğlu, 2007 esas alınmıştır.

5. 5. 1. 2. 1. Edilgen Çatı

İncelenen metinde edilgen çatının *-(I)l-* ve *-(I)n-* ekleriyle kullanıldığı ve Türkiye Türkçesinden farklılık göstermediği görülmektedir. İlgili örnekler aşağıda verilmiştir:

-(I)l-

kırılmamış (1b/5), çıkarılup (1b/8), açılup (2a/14), anlaşılır (2b/2), kullanılacak (3a/6).

-(In)-

bulunan (2b/4), alınan (12a/7), beyân kılındığı (4a/15), beyân olunduğu (166b/10).

5.5.1.2.2. Dönüşlü Çatı

Edilgen çatı ile aynı eklerle sahip bu ekin metinde sık sık kullanıldığı söylenebilir.

-(I)l-

boğulmuş (1b/4), dökülmesiyle (11a/10), yorılup (107b/5), soyulur (165b/13).

-(I)n-

kaşınur (7b/5), alınur (16a/7), çarpınup (43a/11), geçinürler (116b /11).

-(I)ş-

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi *-(I)ş* ekinin işlev olarak dönüşlü ifadeye sahip bir ek olduğu görülmektedir.

şavuşdığı olur (20b/7), bir sebeble fenâlaşub hārāb olan (16a/4).

5.5.1.2.3. İşteş Çatı

Metinde işteş çatı eki az bulunmakta olup Türkiye Türkçesinde olduğu gibidir. İlgili örnekler aşağıda verilmiştir:

sülük yapışdırmalıdır (6b/13).

5.5.1.2.4. Ettirgen Çatı

Metinde ettirgen çatı Türkiye Türkçesinde kullanıldığı gibi olup, *-Ar-*, *-dUr-*, *-t-* ve *-Ur-* ekleriyle karışımıza çıkmıştır:

-Ar-

gidermekle (127a/9), çıkarılup (1b/10), kıparıyorlar (95b/12).

Ettirgen çatının *-t-* biçimi eski metinlerde sürekli *-d-*, Türkiye Türkçesinde *-t-* ve *-d-* şeklindedir. İncelenen metinde hem *-t-* hem de *-d-* görülmektedir.

-t-: koqlatmak (3a/1),

-d-: çatırdmağa başlayup (30a/1), ısladılmış 138b/12.

-dXr-

kuşdurmak (119a/2), çözdürüp (58b/1), perhiz itdirüb 90b/3.

-Xr-

yatırmalıdır (2b/7), batırup (5b/4), artırdığından (139a/7), içirtmek (94b/8), geçürmesine 16b/5.

5.5.1.2.5. Oldurgan Çatı

Bu çatı ettirgen çatı ekleriyle yapılır. Metinde Türkiye Türkçesinde olduğu gibi olup ilgili örnekler aşağıda verilmiştir:

tarlandırır (107b/14), tıdudurup (120a/13), öldürür (136a/2), sühütlelendirir (138b/14).

5.5.2 Birleşik Eylemler

5.5.2.1. Tasviri Eylemler

5.5.2.1.1. Tezlik Birleşik Eylemi

şalıvirürken (3b/11).

5.5.2.1.2 Yeterlilik Birleşik Eylemi

Yeterlilik birleşik eyleminin olumlu biçimi metinde Türkiye Türkçesinde olduğu gibi -A bil-, olumsuz biçimi ise -AmA- kullanılarak yapılmıştır. Buna ilişkin örnekler şöyledir:

Olumlu biçim -A bil-:

bulunabilür (2b/12), müstakill olunabilür (4b/3), boğılabilür (74a), alınabilür (76b/5).

Olumsuz Biçim -AmA-:

nefes alamadığından (2a/4), bulunamaz (3b/3), uyuyamaz (20a/11).

5.5.2.2. Ad ve Yardımcı Eylemden Oluşan Birleşik Eylemler

Metinde adla kurulan yardımcı eylemlerin Türkiye Türkçesinde kullanılan yardımcı eylemler ile aynı olduğu görülmektedir. Birleşik eylemler genellikle *al-*, *it-*, *eyle-*, *ol-*, *vir-* yardımcı eylemleriyle kurulur ancak bunların dışında *başla-*, *bul-*, *buyur-*, *çek-*, *dök-*, *dön-*, *gel-*, *getür-*, *gör-*, *görül-*, *görün-*, *göster-*, *kal-*, *kesil-*, *kıl-*, *kılın-*, *kullan-*, *söyle-*, *tut-*, *ur-* eylemleri de kullanılmaktadır.

al-: yanıķ aldı (5a/15), nefes almadığı cihetle (1b/11), kan almak lâzımdır (3b/6).

başla-: ışımağa başlayup (5b/2), za'iflemege başlar (8a/4), titremege başlar (11b/6).

bul-: vukū' bulur (2a/9), şiddet buldığı hâlde (8a/3), melhūz buldığı (8a/10), zevāl bulur (12a/14).

buyur-: mahfūz buyursun (1b/4), müracā'at buyurular (145b/6), irāde buyurduklarında (170b/11).

çek-: zahmet çekdiği (4a/5), güçlük çekmek (50a/1), boynuz çekmek (76b/15).

dön-: baş dönmesi (23a/5).

it-: ihtirāz itmek (3a/8), diḳḳat itmelidir (3b/14), def‘ itmek (5b/13), gayret itmelidir (6b/5).

eyle-: icrā eylemekdir (2a/7), diḳḳat eylemelidir (3a/12), sirāyet eylemesinin sebebi (8a/7).

gel-: gözinden kan gelmemiş (1b/7), lāzım gelür (2a/2), kay gelinceye kadar (4a/7).

getür-: kay getürür (17a/11), huşûle getürür (57a/11), sekerâte getürür (140b/10).

gör-: rüyālar görmek (20a/10), münāsib görüb icrā eylemişlerdir (110a/11).

görül-: muzırr görölmesine (16b/7),

görün-: daha aḥsen göründi (139a/9).

görin-: za‘fiyyet görünür (29b/13).

göster-: derece göstermeksizin (43b/14-15).

kal-: müteḥayyir kalur (43b/6), bākī kalur (44b/6).

kesil-: kuvvetden kesilüp (22b/10).

kıl-: müsta‘idd kılan (43a/2).

kılın-: beyān kılındığı (4a/15), kavī kılınmış (28a/11)

ol-: garḳ olmuş (1b/6), saḳatlık olmayarak (1b/10), deverān-ı demm olmasından dolayı (2a/1).

tut-: sıtma tutması (29b/11), öksürük tutmasıyla (61b/2), sıcak tutmak (97b/9).

vir-: ḥiddet virici (81a/2), zarar virmez (17a/12).

5.6. Eylem Çekimi

Metinde genel olarak bir hekimin hastalığı olan 3. kişilere uygulanması gereken tedavi yöntemleri ve tavsiyeleri bulunmaktadır. Bu nedenle istek çekiminin sık kullanıldığı, bunların dışında kalan görülen geçmiş zaman, anlatılan geçmiş zaman, dilek-şart ve gereklilik çekimlerinin de kullanıldığı görülmektedir.

5.6.1. Bildirme Çekimleri

5.6.1.1. Geniş Zaman

Metinde en çok kullanılan çekimin geniş zaman çekimi olduğu söylenebilir. Bu zaman çekiminin Türkiye Türkçesinde olduğu gibi *-r*, *-Ir* ve *-Ar* biçimleriyle yapıldığı; ancak bütün kişilere göre bulunmadığı görülmektedir. Bazı örnekler aşağıdaki gibidir:

II. Tekil Kişi

Metinde II. tekil kişi ile ilgili tek bir örneğe rastlanmıştır.

iyü olursun (76a/12).

III. Tekil Kişi

-r:

başlar (8a/4), bağlar (12a/9), şayıklar (23a/3), yumuşar (31a/1), çapalar (43a/12), şıçrar (26a/13).

-Ar:

artar (17a/6), yatar (22b/15), koçar (30b/12), tutar (31a/13).

-Xr:

gelür (2a/2), anlaşılır (2b/2), bulur (2a/9), virilür (3b/5), geçirür (3b/8), haykırır (58a/2).

III. Tekil Kişi Olumsuz

bulunmaz (3b/12), uyuyamaz (20a/11), kalmaz (23a/11), çıkmaz (56a/1).

I. Çoğul Kişi

havâle ideriz (127b/12).

III. Çoğul Kişi

uğraşurlar (2b/5), aşarlar (4a/15), bulurlar (13a/6), kalurlar (25a/7).

III. Çoğul Kişi Olumsuz

açmazlar (146a/5), kazâ'-ı hâcet itmezler (25a/8), hiss idemezler (37a/12).

5.6.1.1.1 Geniş Zamanın Hikâyesi -Ur idi/-Urdı

III. Tekil Kişi

virür idi (74a/10), artırır idi (74b/5), yapışdırur idi (82b/3), olurdu (74b/3).

III. Çoğul Kişi

ta'bir iderlerdi (19a/6), virirler idi (88b/14), dirler idi (97a/4).

5.6.1.1.2. Geniş Zamanın Rivâyeti

III. Tekil Kişi

kor imiş (28b/6), gelür imiş (82b/5).

5.6.1.1.3. Geniş Zamanın Şartı -Ur ise/-Ursa

III. Tekil Kişi

derin olur ise (12b/12), kan alınursa (78b/12), gelür ise (3a/1), kızarur ise (20a/7).

III. Tekil Kişi Olumsuz

kesilmez ise (29a/2), fâ'ide itmez ise (92b/6), geçmez ise (130a/10).

III. Çoğul Kişi

uğraşurlar ise (2b/5), otururlar ise (128a/13), dirler ise (85b/9), yürürler ise (112a/11).

III. Çoğul Kişi Olumsuz

hiss idemezler ise (37a/12).

5.6.2. Görülen Geçmiş Zaman -dU

Metinde görülen geçmiş zamanın bütün şahıslara göre çekimi bulunmamaktadır. Buna ilişkin örnekler aşağıdaki kişi başlıkları altında gösterilmiştir:

I. Tekil Kişi

mübtelâ oldum (125b/2), gördüm (125b/1).

I. Tekil Kişi Olumsuz

vâkıf olamadım (85a/12-13).

III. Tekil Kişi

iktifâ olundu (4b/6), aldı (5a/15), virdi (74b/2), göründi (139a/9).

III. Çoğul Kişi

mübeşşer oldılar (170a/10-11).

5.6.3. Anlatılan Geçmiş Zaman -mUş

Metinde anlatılan geçmiş zamanın tüm kişi zamirlerine göre çekimlenmediği görülmektedir:

I. Tekil Kişi

giriiftâr olmuşum (125a/10), sillü'r-ri'e olmuşum (125b/3), görmüşümdür (90a/12).

III. Tekil Kişi

gelmiş (29b/11), mübtelâ olmuş (125b/10), tolmuş (4a/14), boğulmuş (4a/14).

III. Tekil Kişi Olumsuz

beyân olunmamışdır (83b/14), vâkı' olmamışdır (88b/2), karışmamışdır (110a/13).

III. Çoğul Kişi

rü'yet eylemişlerdir (8a/11), kabûl eylemişlerdir (8b/6), müşâhede eylemişler (63a/7).

III. Çoğul Kişi Olumsuz

mütelâşî olmamışlardır (127b/7), inhirâf itmemişlerdir (127b/5).

5.6.3.1. Anlatılan Geçmiş Zamanın Hikâyesi -mUş idi

Metinde anlatılan geçmiş zamanın hikâyesi yalnızca III. tekil kişi şeklinde iki yerde geçmiştir:

III. Tekil Kişi

taksîm olunmuş idi (29a/12), beyân olunmuş idi (138a/15).

5.6.4. Gelecek Zaman -AcAK

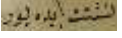
Metinde gelecek zaman çekiminin yalnızca III. tekil kişi ve III. çoğul kişi zamirlerine göre yapıldığı görülmektedir.

gidecek (125b/8), gelecek (125b/8), zühür idecek (125b/9), tafşil olunacaktır (42b/8).

5.6.5. Şimdiki Zaman -(I)yor

Metinde şimdiki zaman çekiminin yalnızca III. tekil kişi ve III. çoğul kişi zamirlerine göre yapıldığı görülmektedir.

III. Tekil Kişi Olumlu

Aşağıdaki örnekte şimdiki zaman eki -(I)yor değil, -(A)yor şeklinde yazılmıştır. neş'et ideyor (113a/3).

III. Tekil Kişi Olumsuz

çıkamıyor (71a/14)

III. Çoğul Kişi

Aşağıdaki sık- eyleminde şimdiki zaman eki -(I)yor değil, -(A)yor şeklinde yazılmıştır:

sıkıyorlar (94a/2), kıparıyorlar (95b/12).

5.7. Tasarlama Kipleri

5.7.1. İstek Çekimi

Metinde istek çekiminin yalnızca III. tekil kişi, III. tekil kişi olumsuz ve III. çoğul kişi zamirlerine göre yapıldığı görülmektedir.

III. Tekil Kişi

ma'lûm ola (25a/13), tolgun ola (26b/11).

III. Tekil Kişi Olumsuz

hafi olmaya (18a/7), mestür olmaya (62a/13), puşide olmaya (91a/3).

III. Çoğul Kişi

mürâcâ'at buyuralar (145b/6).

5.7.2. Emir Çekimi

Metinde emir çekiminin bütün kişilere göre bulunmamaktadır. Yalnızca III. tekil kişinin olumlu ve olumsuz biçimleriyle karşımıza çıkmaktadır.

III. Tekil Kişi

maḥfûz buyursun (1b/2), olsun (161b/13).

III. Tekil Kişi Olumsuz

düşmesün (90b/3), şoğumasun (71a/12).

5.7.3. Şart Çekimi

Metinde şart kipinin bütün kişilere göre çekimi bulunmamaktadır. Yalnızca III. tekil kişi, III. tekil kişi olumsuz, III. çoğul kişi ve III. çoğul kişi olumsuz çekimleri bulunmaktadır.

III. Tekil Kişi Eki

konsa (46a/6), zarb olursa (64b/6), alınursa (78b/12), örtse (46a/7).

III. Tekil Kişi Olumsuz

Metinde III. tekil kişi olumsuz şart kipinin, birleşik çekim biçimleriyle yapıldığı görülmektedir.

bulunmaz ise (2b/13), def^c olmaz ise (18a/10), tebdil olunmaz ise (55a/6).

III. Çoğul Kişi

girmiş olsalar (132a/15-132b/1).

Aşağıdaki örneklerde III. çoğul kişi şart kipinin, birleşik çekim biçimleriyle yapıldığı görülmektedir.

dirler iseler (106a/11), giriftâr olur iseler (126b/9).

III. Çoğul Kişi Olumsuz

Metinde III. çoğul kişi olumsuz şart kipinin, birleşik çekim biçimleriyle yapıldığı görülmektedir.

anlaşılmaz iseler (107b/3), hiss itmezler ise (37a/12).

5.7.4. Gereklilik Çekimi

Metinde gereklik ifadesi -malı/-meli ekiyle karşılanır. Aşağıda bu kullanım incelenmiştir.

-**mAll**: çıkarmalıdır (2b/7), yatırmalıdır (2b/7), karışdırmalıdır (2b/9), komalıdır (2b/15).

5.8. Eylemsiler

5.8.1. Mastarlar

Metinde mastar eklerinin tamamının örneklerine rastlanmaktadır. -**mAK** eki ile az olsa da kalıcı adlar türetildiği ancak genel olarak mastar işlevleriyle kullanıldığı -**mA** ve -**Iş** eklerinin adlaştırma görevi yaptığı görülmektedir.

-**mAK**

kolından kan *almak* lâzımdır (3b/6), kana hiddet virici şeyler yidikçe *kaşınmak* daha müştedd olur (8a/2), birini saķatlayarak mevtine sebep *olmak* ihtimâli vardır (3b/15).

-**mA**

deverân-ı demm *olmasından* dolayı (2a/1), *ķapanmasından* anlaşılır (2b/2), lâyıķıyla yanmasına diķķat eylemelidir (3a/12).

-(**I**)ş

her bir üfleyişde (4a/1).

5.8.2. Ortaçlar

-(y)AcAk

kifāyet edecek kadar şeker şurūbuyla (113b/2), mi‘dede biraz tırabilecek eṭ‘ime virilür (122b/2), ta‘ab ve meşakḳat vermeyecek eglenceler (159a/10).

-(y)An

ağır ‘alāmetle başlayan bir maraz (37a/14), ašlā sıtma görünmeyen bir beldede (40a/5), şālīḥ olmayan eṭ‘ime (111b/6).

-mİş

denizde on on iki sâ‘at kadar tırmuş bir âdemin (1b/9), boğulmuş âdem (4a/4), aşāğı aşılmış bayağı hastenin mevtine sebep-i müstaḳill olabilir (4b/3).

-(X)r

şedīd öksürükle çocuk hemān boğulur gibi (73b/3), çeker iken ditrer gibi olur (99b/8), gerilür gibi (121a/1).

-mAz

eczācı bulunamaz bir maḥall olur ise (10a/5), ba‘zen zabt olunmaz derece-i tegannüm iderek ḥayḳrup çağırur (26a/8), sesi çıkmaz olur (62a/3).

5.8.3. Ulaçlar

-(y)A

-(y)A ulaç eki, yeterlilik birleşik eyleminin olumlu ve olumsuz biçimleri oluşturulurken kullanılmıştır.

verem bulunamaz (3b/3), rāḥat üzere uyuyamaz (20a/11), bulunabilir (3a/14).

(y)ArAK

ḳay gelerek (25a/9), tüyleri ürpererek ve titremeğe başlar (11b/6), cümle maḥallini ihāṭ iderek müştedd olduğu zamān (15b/3), şabāḥları yüzi şişerek (31b/6).

-dXKÇA

mariz öksürdükçe (99b/5), ḳana ḥiddet virici şeyler yidikçe (8a/2), çıkdıkça (4a/1).

-dXKdA

Bu ek metinde “-DIĞI zaman” anlamında kullanılmıştır. Buna ilişkin örnekler aşağıda verilmiştir:

ḥarārete düşdükde (33b/2), vaḳti geldikde (18b/3), iğne ile yaraladıkda (9a/15).

-dXK+iyelik eki+Zamir n’si+dA

riḥ-i ṭayyār ta‘bir olunan marazdan başka bir maraz olduğunda (97a/5).

-dXK+iyelik eki+zaman

sülük yapışdırıldığı zamān (17a/1), bir ‘üzvda bir maraz olduğu zamān olur (18b/14), müştedd olduğu zamān (15b/3).

-(y)IncA

iltihābın şiddeti şavuşmayınca (118b/1), cidār-ı batna mülāzık olduğu geregi gibi anlaşılmayınca (148a/4), tenyanın başı çıkmayınca mariže tenya kırtılamaz (137b/3).

-(y)XncAyA değin

yüz dirhem kalıncaya degin (21a/15), balgam çıgmaya başlayıncaya degin şābit olur (78b/13), varıncaya degin (137b/6).

-ken

Metinde *-ken* ulaç ekinin genel olarak iken biçiminde ek-eylemin üzerine gelerek ayrı bir kelime gibi yazıldığı ancak kimi yerlerde bitişik yazıldığı görülmektedir. Aşağıda her iki biçimine örnek verilmiştir:

Ayrı:

baykın hâlde iken şuyı boşaltmak (4b/a), ba‘zı vaktlerde kan almak eyü gelür iken (15b/15), öksürür iken (24a/10).

Bitişik:

denizde yıkanırken (1b/5), şalivirürken (3b/11), ba‘zı kerre bu uşûli icrâ ider-ken (4a/3).

-mAKsİzIn

hiç birisi zühür itmeksizin (20a/4), duhûl eylediği vaktde çok geçmeksizin (118b/13), hâste hatûnların vakti gelmeksizin (154a/10).

-mAzdAn evvel/muqaddem

kazā-yı hâcet itmezden evvelce zühür ider (129b/6), sıtmaların nevbedi gelmezden sekiz on ve on iki sa‘ât (34b/6-7), sıtma gelmezden muqaddem derin bir uykuya varır (38a/5).

-(y)U

Bu ulaç ekinin metinde sadece *diyü* sözcüğünde ve tezlik birleşik fiilinde kullanıldığı ve başka bir yerde geçmediği görülmektedir.

diyü (10b/11), şalivirürken (3b/11).

-(y)Up

şaşırup gark olmuş (1b/6), nefes alup hayāt-ı şahiḥ bulur (4a/4), yüksek bir yerden denize düşüp boğulmuş (1b/4).

Sonuç

Eski tıp metinlerinin dönemin tıbbi bilgi birikimini, tedavi yöntemlerini ve kullanılan terimleri anlamak açısından önemli bir kaynak olduğu tartışılmazdır. Bu metinler, sadece sağlık alanındaki gelişmeleri değil, aynı zamanda dil, kültür,

bilimsel düşünce ve tarihin evrimini de yansıtır. Özellikle Osmanlı dönemi gibi kültürlerarası etkileşimin yoğun olduğu dönemlerde, tıp metinleri farklı dillerden yapılan tercümelerle zenginleşmiş ve bu da tıbbi terminolojinin çeşitlenmesine yol açmıştır. Eski tıp metinlerinin incelenmesi dönemin sağlık anlayışının, tedavi yöntemlerinin ve dilsel özelliklerinin günümüze aktarılmasını sağlar, ayrıca tıp tarihine ilişkin önemli bilgi ve veriler sunar. Bu tür metinlerin dilsel çözümlemeleri, hem eski tıbbi pratiği anlamamıza yardımcı olur hem de Türk dilinin bu alanda tarihsel gelişimi hakkında değerli bilgiler sağlar.

Yurt içinde ve yurt dışındaki kütüphanelerde bulunan tıp metinlerinin gün yüzüne çıkarılması, Türk dili, Türk kültürü ve Türk tıp tarihi açısından önem arz ettiğine inandığımız bir meseledir. Çalışmamızı bu amaçla yaptık ve bu amacın gerçekleşmesinde bir rol almak için Melik Suud Kütüphanesi'nde bulunan *Hüccetü'l-Etibbâ* adlı tıp kitabını ele almayı uygun bulduk. Osmanlı dönemi tıp ve eczacılığını konu edinen eser üzerinde yapılan bu çalışma ile tıp tarihine yeni bilgiler kazandırmak, eserin dil ve imla özelliklerini ortaya çıkarmak böylelikle onun değerini ortaya koymak hedeflenmiştir.

İncelenen “*Hüccetü'l-Etibbâ*” adlı eserde yakın tarihte Osmanlı döneminde kullanılan tedavi yöntemleri, eczacılık alanında ilaçların yapımı ve uygulanması ile ilgili değerli bilgiler verildiği kanaatine ulaştık. Bunun dışında eserin çok eski olmaması ve Fransızcadan çeviri olmasından dolayı birçok Fransızca sözcük kullanıldığı ve bunların dile dâhil edildiği açık bir biçimde görülmektedir. Eserde birçok hastalığın adı Türkçe, Arapça ve Fransızca dillerinde verilmiştir. Bu da yukarıda anlatıldığı gibi tıp alanında terminolojinin çeşitlenmesine neden olmuştur.

Metnin çeviri yazısı yapılırken birçok yerde imla yanlışlıkları yapıldığı ve çok sayıda silinmiş sözcükler bulunduğu görülmektedir, ancak bu sözcükler cümlenin anlamına bakılarak düzeltilmiştir. Çevirmenin birçok Arapça sözcüğü Türkçe mantığıyla ve telaffuzuyla yazdığına ve birçok tutarsızlık bulunduğu rastlanmıştır. Örneğin Türkçede bulunmayan ve Arapçaya özgü olan “ح” ve “ث” harfleri metinde yer alan Arapça sözcüklerde kimi zaman ه ve س ile gösterilmiştir. Bu durumu örneklemek için ilgili bazı yazımlar aşağıya verilmiştir:

Arapçadaki şekil

hekīm حکيم

süfl ثفل

isbāt اثبات

Metindeki yazım

hekim هکم (13b/5)

süfl سفل (139b/9)

isbāt اسبات (97a/6)

Eserde Bazı Arapça sözcüklerin çoğul olmasına rağmen, Türkçe çoğul eki ve Arapça çoğul ekinin aynı anda eklendiği görülmektedir.

‘avārızāt 108a/1: Bu sözcüğün tekil biçimi *ārıza*, çoğulu ise *avārız*’dır. Metinde “avarız” sözcüğüne Arapça çoğul eki -ât eklenerek “çoğul üzerine çoğul” yapılmıştır.

noķātılar 129a/7: Arapçada *nokat* sözcüğü *nokta* sözcüğünün çoğuludur. Metinde Arapça çoğul ekinin üzerine Türkçe çoğul eki eklenmiştir.

Metinde birçok yerde düzlük-yuvarlaklık tutarsızlığı bulunmaktadır. Aynı sözcüğün metnin çeşitli yerlerinde farklı yazıldığına tanık olunmuştur.

Yuvarlak

süzülmekle سوزولمكله (14b/7)

dökülmesi دوکولمسی (114b/14)

şoyulur صویولور (165b/13)

+II olumlu sıfat ekinin hem düz (لی) hem de yuvarlak (لو) yazıldığı görülmektedir:

Yuvarlak

tuzlu طوزلو (6b/6)

tatlı طاتلو (45b/13)

Düz

süzilen سوزیلان (47b/3)

dökilerek دوکیلره (107a/10)

şoyulub صویولوب (8a/2)

Düz

tuzlu طوزلی (8a/2)

tatlı طتلی (4a/8)

Şimdiki zamanın metnin birçok yerinde geçtiği ancak kimi yerlerde ekin -*Ayor* şeklinde kullanıldığı görülmektedir:

neş'et ideyor نشئت ایدهور (113/3), sıkıyorlar صیقایورلر (94/2).

Metinde Türkiye Türkçesinde kullanılmayan ve dikkat çeken bazı farklı yapılar tespit edilmiştir. Bu yapılar ile ilgili bazı örnekler aşağıda verilmiştir.

şoğuklaması صوغقلمسی (146b/9)

keyy iderler iseler کی ایدرلر ایسه لر (163a/4)

mümkinsiz ممکن سز (163a/12)

kalınlanırlar قالانلنور (104a/7)

ziyadeleşmek زیاده لشمک 12a/6.

Kaynakça

- Arslan, Meryem (2014). *Kitâb-i Tercüme-i Tezkire-i Dâvûd Fî 'İlmi't-Tıbb (Metin-Dizinler-Sözlük)*. Doktora Tezi. Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Arslan, Meryem (2019). "Vatikan Kütüphanesinde Türkçe Bir Tıp Metni: Ecza-yı Lokman Hekim". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-BELLETEN*, 67: 153-184.
- Özaydın, Zuhale (2012). *Türk Tıp Tarihi Bibliyografyası (Tıp, Eczacılık, Diş Hekimliği, Veteriner Hekimliği, Hemşirelik, Ebelik) (19-21. yy.): Cumhuriyetin 90. Yıl Anısına*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi.
- Banguoğlu, Tahsin (2007). *Türkçenin Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Çakmak, Biray (2023). "Mekatib-i Tıbbiye-i Şahane Anatomi (İlm-i Teşrih) Muallimi Ferik Hasan Mazhar Paşa" *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*. XIX/39: 1520-1521.
- Çetin, Engin (2012). *Altun Yaruk Yedinci Kitap (Berlin Bilimler Akademisi Metin Parçaları Karşılaştırmalı Metin-Çeviri-Açıklamalar-Dizin)*. Adana: Karahan Kitabevi.
- Doğan, Şaban (2010). "XVI. ve XVII. Yüzyıl Başlıca Türkçe Tıp Yazmaları ve Bulundukları Kütüphaneler". *Türkiye Klinikleri Med Ethics*, 18(3): 162-77.
- Erenoğlu, Neşe (2012). "Hüccetü'l Etibba Adlı Tıp Eseri Üzerine". 2. *Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi*. (10-13 Aralık 2012). İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 275
- Hafız, Mehmed (H. 1277). *Hüccetü'l-Etibbâ*. Melik Suud Üniversitesi Kütüphanesi El Yazmaları Bölümü. 7596 F. 1576/1.
- Hafız, Mehmed (H. 1287). *Hüccetü'l-Etibbâ*. Milli Kütüphane. A 7260.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin vd. (2008). *Osmanlı Tıbbi Bilimler Literatürü Tarihi*. C. 1., İstanbul: IRCİCA Yayınları.
- Kahya, Esin (1989). "Şanizâde Mehmet Ataullah Efendi". *Erdem*, 5(15): 847-862.
- Kaya, Elif (2016). *Terceme-i Kitâb-ı Ebubekir Râzî: İnceleme-Metin-Dizin*. Doktora Tezi. Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Önler, Zafer (1981). *Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa) Müntahab-ı Şifâ (İnceleme-Metin-Dizinler)*. Doktora Tezi. Elâzığ: Fırat Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi.
- Önler, Zafer (1990). "XIV ve XV. Yüzyıl Anadolu Türkçesi Botanik Terimleri". *Journal of Turkish Studies*, 14: 357-392.
- Önler, Zafer (2012). "Türkiye Türkçesinde Ünlü Uzunluklarının İzleri" VII. *Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, 24-28 Eylül 2012, Ankara: TDK, 3.
- Özaltay, Bülent ve Kara Alper Tunga (1999) "19. Yüzyılda Tıp Eğitiminin Türkçeleştirilmesi ve Lugât-ı Tıbbiye", Arslan Terzioğlu'na Armağan (Festschrift für Arslan Terzioğlu). Ed. Erwin Lucius vd. İstanbul: İsis Yayınları, 387-407.
- Özding, Ahmet (2019). "Türkiye'de Basılan İlk Tıp Tarihi Kitabı: Tarih-i Tıbb ve Mukaddimesi". *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 16: 530-544.
- Şimşek, Yaşar (2017). *Eski Anadolu Türkçesi Satırarası Kur'ân Tercümesi (Topkapı Nüshası, Giriş – Metin – Notlar – Dizin)*. Doktora Tezi. Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İstanbul. Bab-ı Ali Evrak Odası (Arşivi) Belgeleri (BEO). BOA, ŞD. 2466/9, 19 Muharrem 1301 (20 Kasım 1883), İef 18).
- Timurtaş, Faruk Kadri (2010). "Küçük Eski Anadolu Türkçesi Grameri". *Journal of Turkology*, 18: 331-368.

- URL-1: "Tababette Gelenekten Kopuş ve Sanizade Ataullah". <https://sdplatform.com/tababette-gelenekten-kopus-ve-sanizade-ataullah/> (Erişim: 23.02.2025).
- Uzel, İlder (1999). "Osmanlı-Türk Tıbbı". *Osmanlı Ansiklopedisi*. C.8. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 485-489.
- Ünver, Ahmet Süheyl (1940). *Osmanlı Tababeti ve Tanzimat Hakkında Yeni Notlar*. İstanbul: Maarif Matbaası.
- Üşenmez, Emek (2008). "Terimsel Açıdan Divanu Lugati't-Türk". *Akademik Araştırmalar Dergisi*. 2008 Kaşgarlı Mahmud Özel Sayısı, 166-181.

Çalışmanın yazarı/yazarları "COPE-Dergi Editörleri İçin Davranış Kuralları ve En İyi Uygulama İlkeleri" çerçevesinde aşağıdaki hususları beyan etmişlerdir:

Etik Kurul Belgesi: Bu çalışma için etik kurul belgesi gerekmemektedir.

Finansman: Bu çalışma için herhangi bir kurum ve kuruluştan destek alınmamıştır.

Destek ve Teşekkür: Yazar tarafından tez danışmanı Prof. Dr. Bilgehan Atsız Gökdağ'a teşekkür edilmektedir.

Çıkar Çatışması Beyanı: Bu çalışmanın araştırması, yazarlığı veya yayınlanmasıyla ilgili olarak yazarın/yazarların potansiyel bir çıkar çatışması yoktur.

Yazarın Notu: Bu makale, yazarın Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı'nda Prof. Dr. Bilgehan Atsız Gökdağ danışmanlığında hazırladığı *Hüccetü'l-Etibbâ (Dil İncelemesi-Metin-Dizin)* başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

Katkı Oranı Beyanı: Bu çalışmanın tüm bölümleri tek bir yazar tarafından hazırlanmıştır.

The author / authors of the study declared the following points within the framework of the "COPE-Code of Conduct and Best Practices Guidelines for Journal Editors":

Ethics Committee Approval: Ethics committee approval is not required for this study.

Funding: No support was received from any institution or organization for this study.

Support and Acknowledgment: The author would like to thank his thesis supervisor Prof. Dr. Bilgehan Atsız Gökdağ.

Declaration of Conflicting Interests: The author has no potential conflict of interest regarding research, authorship or publication of this study.

Author's Note: This article was produced from the author's doctoral thesis titled *Hüccetü'l-Etibbâ (Language Analysis-Text-Index)* prepared under the supervision of Prof. Dr. Bilgehan Atsız Gökdağ at the Department of Turkish Language and Literature, Institute of Social Sciences, Kırıkkale University.

Author Contributions: All sections of this study have been prepared by a single author.